
SLOBODNO VREME

U Beogradu je od 2—6. aprila t.g. održano V stručno savetovanje studenata sociologije Jugoslavije, na temu *Problemi slobodnog vremena*. Studenti su svojim saopštenjima i ovoga puta pokazali smisao za racionalno sagledavanje osnovnih problema našeg društva. Iako su to uglavnom njihovi prvi stručni radovi koji imaju dosta nedostataka, oni ipak zaslužuju pažnju šire stručne javnosti. Dajući izvode iz najboljih referata pružamo čitaocima mogućnost da se bar delimično upoznaju sa ovim radovima.

Sloboda i slobodno vreme

Bit tehnike sudbonosno je vezana za rad radnika i njegovo misaono i praktično reprodukcovanje. Tehnička dostignuća i naučni duh čiji su ona proizvod, ne predstavljaju ljudsku stvarnost. Izlaz iz krize nije u negaciji tehničkog napretka, već u očovječenju njegovih suštinskih izvora. »Čak i olakšanje rada postaje sredstvom za mučenje,« jer skraćenje radnog dana »jeste osnovni uslov slobode«, ali samo uslov, ne i sama sloboda. Sloboda nije što i »slobodna dokolica« van radnog vremena, tj. istorijskog vremena rada kao reproduktivnog otuđenja. »Slobodnom dokolicom« industrijska psihologija rješava pitanje otuđenja rada apstrahujući je pri tom od rada.

Da bismo došli u dimenziju iz koje je moguća kritika pozitivne znanosti, poći ćemo od Marxove izreke: »Ljudsko društvo ili podruštvljeno čovječanstvo«. Znači, treba se boriti za drugu stranu čovjekove egzistencije, koja je samo izraz zbivanja u materijalnoj proizvodnji. To je slobodna igra čovjeka i prirode u kojoj nestaje idiotizam profesija, razlika između intelektualnog i manuelnog rada. To je umjetnost u čijem djelovanju čovjek ne nastupa kao radnik, već kao slobodan i potpun čovjek. Njegov proizvod nije djelo prisilnog rada kao fundamentalnog osakaćenja čovjeka-radnika, već djelo slobodne proizvodnje. Umjetnost nije nešto unaprijed dato, već je to stvaralačka djelatnost, koja se postiže djelovanjem. Skok od materijalnog do duhovnog je neizmjerljiv, ali se taj skok zbiva, već na području socijalnog, štaviše u samoj ekonomiji. Drugim riječima: Skok u duhovnom zbiva se tamo gdje mislimo da se još nalazimo u materijalnom. Umjetnost ne proučava samo čovjeka i suštinu njegovih

ljudskih svojstava, nego istovremeno brani ljudski integritet čovjeka od svih tendencija koje ga napadaju, unižavaju itd. Rezultat umjetnosti je oslobođeni čovjek, pa »tako pripada najviše zlo, najvišoj dobroti: a to je stvaralačka« (Nietzsche).

Zivjeti u skladu s pravom ljudskom prirodom, odnosno biti slobodan, tj. djelatno slobodan, znači proizvoditi ili biti djelatno u smislu onoga što čovjek jest kao samosvjesno praktično biće, ili svjesni bitak, kao svoje vlastito istorijsko djelo, znači biti istinski predmetno univerzalno biće, u svom očovječenom čovjeku, primjerenom u svijetu ili prirodi, a to se realizuje u carstvu slobode s onu stranu svakog otuđenja, kao žuđena mogućnost da ljudi žive u međusobnom jedinstvu i jedinstvu sa svijetom, jer »carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrshodnošću; po prirodi stvari ono, dakle, leži s onu stranu oblasti same materijalne proizvodnje. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj predmet materije s prirodom; da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdoslojniji i najadekvatniji njihovoj, ljudskoj, prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvom nužnosti. S onu stranu njega počinje razvitak ljudske snage, koja je svrha samoj sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procvjeta na onom carstvu nužnosti kao svojoj svrsi.

Otuđena proizvodnja, otuđeni proizvodi determinizirani svijet itd., na jednoj strani, vezani su za nužnost, a slobodna proizvodnja, slobodan duh itd., na drugoj strani, za slobodu. Onda se nameće pitanje je li nužnost sad, a sloboda poslije, odnosno carstvo nužnosti ovdje, a carstvo slobode ondje. Međutim, ne postoje nikakva razdoblja ili oblici vremena po sebi. Ne postoji nikakva različita metrika o kojoj bi se moglo raspravljati izvan društvenog života njenog »razdoblja«, tako da se neka vremenska struktura razvija i živi. Kao otvoren problem za diskusiju postavljam pitanje odnosa protivriječnog smisla marksistički ovdje izraženog, gotovo nasilnog razdvajanja carstva slobode i carstva nužnosti (carstva rada) u odnosu prema mnogim njegovim izjavama koje slobodu čovjeka, pa i njen derivat, tzv. »slobodno vrijeme«, traže samo u mogućim oblicima bitnog transcendentiranja rada, ali nikada mimo ili pored samog rada.

(Jelić Nada i Vasiljka Zdravević, *Futuristička dimenzija slobodnog vremena*, str. 2—6)

Rad i slobodno vreme

S tehničkim napretkom javljaju se i novi specifični problemi. Slobodno vrijeme javlja se kao važan problem u kontekstu suvremene industrijske civilizacije. To nije više sporedno pitanje, već fenomen svakodnevne prakse (njegova struktura i relacije sa svakodnevnim životom). Često se čuje da problemi našeg stoljeća, pa i krize našeg doba ne predstavljaju više fenomeni vanjskog ekonomskog svijeta, već da su to elementi koji imaju veze sa kvalitetom života pojedinaca. Slobodno vrijeme se javlja kao centralni element kulturnog života miliona radnika, on ima duboke odnose sa svim problemima rada, porodice, politike, koji se pod utjecajem slobodnog vremena pojavljuju u novim odnosima.

Nov ekonomski razvitak omogućava sve većem broju ljudi da se oslobodi briga za puko održavanje života i da se dobrovoljno prepusti raznovrsnim aktivnostima. (Marx: mogućnost razotuđenja, stvaranja svijesne slobodne ličnosti — carstvo slobode). Suvremena društvena još i sad neljudska situacija (Freud: represivna civilizacija) postavlja integriranje ličnosti kao jedan od osnovnih imperativa i za mnoge teoretičare upravo slobodno vrijeme otvara perspektive ostvarenju tog cilja. Način korištenja slobodnog vremena je izvanredan pokazatelj raznih oblika otuđenja, ali otvara i mogućnosti prevazilaženja tog stanja.

U Marxovo vrijeme, ostatak radnog vremena služi radniku za fiziološku rekreaciju, za obnavljanje radne energije i o slobodnom vremenu u suvremenom značenju nije moglo biti ni govora. Tek u XX stoljeću kad su sredstva za proizvodnju daleko savršenija, kad je produktivnost rada znatno porasla, a time se promijenili i uvjeti života, stvara se fond vremena koji više ne pripada niti neophodnom radu (neposrednoj proizvodnji), niti odmoru (snu), niti vremenu koje je neophodno za ispunjenje radnih obaveza.

Suvremena sociologija je uočila značenje slobodnog vremena. To je širi problem nego kako ga neki nastoje protumačiti — samo kao problem aktivnosti pojedinaca. Neki zapadni sociolozi skloni su problem slobodnog vremena svesti na pitanje rješavanje dosade, odnosno pronaći načine kako osmisliti sadržaj vremena koji se povećava. Tako se naglašava karakter zabave u dokolici: dokolica ne smije donositi novu brigu, niti obaveze, niti potrebu, nego mora oslobađati od briga i potreba. Postavlja se osnovno pitanje: na što je pojedinac usmjeren u slobodnom vremenu, odnosno koje su to

aktivnosti kojima je on okupiran u slobodnim, »nikakvim obavezama opterećenim trenucima«? Nije svejedno da li je dominantna zabava ili razvijanje sposobnosti. Jer, ne očituje li se čovjekova bit upravo u vrijeme kada je prepušten vlastitoj volji? Imajući to na umu problem se šire nameće: slobodno vrijeme će izrasti kao jedno od pokazatelja suvremenog društvenog kretanja, odnosno njegova polarizacija na otuđenje i razotuđenje.

I mnogi zapadni sociolozi, nemajući vizije cjelokupnog društvenog razvitka, uočavajući ipak samo parcijalne pojave, izdvojene iz cjelovitog društvenog sadržaja, žele pronaći izlaz iz tehnokratske zahuktalosti koja razdvaja ličnosti, u spretnijoj organizaciji slobodnog vremena. Svojom analizom doprinijeli su da uočimo konkretne situacije, ali upravo nemajući predodžbe cjelokupnog društvenog fenomena, slobodno vrijeme su sveli kao svojevrsnu relaksaciju. Nisu uvidjeli da se slobodno vrijeme javlja kao jedna od osnovnih činjenica suvremene društvene dileme, kao vid ostvarenja socijalističkog pojma, kao mogućnost prevladavanja klasnog.

Slobodno vrijeme može se sagledati iz tri aspekta: dokolica, slobodne aktivnosti, razotuđeno vrijeme.

DOKOLICA

U zapadnim zemljama slobodno se vrijeme svodi uglavnom na kompenzaciju. Proizvođač izgubljen u suvremenom tehnološkom procesu, podređen serijskom i dokraja racionaliziranom proizvodnom procesu, gubi osjećaj kreiranja proizvoda, postaje dio ogromnog proizvodnog stroja i time vrši presiju nad samim sobom. On ne nosi u sebi društveni aspekt svog djelovanja. I onda sva psihička opterećenja, jer je fizička nadvladao, upražnjava u mnogim vidovima dokolice tražeći izlaz tamo gdje izlaza nema. »Pojedinač teži ponekad da dezorganizira svoj život izvan rada, daje podstreka agresivnim tendencijama, kojim se njegova ličnost afirmira na brutalan način: hazardne igre, alkohol«. Suvremena industrija zato razvija industrijske grane za ubijanje dokolice. Sve je organizirano, programirano što čovjeku paralizira njegovu aktivnost, stvarajući uniformnost, izoliranost pojedinaca i ljudsku indiferentnost, što može biti kobno. Nije li upravo takva dokolica krajnji vid otuđenja slobodnog vremena? Zato su sve pozitivne tendence suvremenih sociologa, filozofa, psihologa usmjerene na kritiku takvog stanja. I otud njihov apel za jednim obnovljenim »loisureom«, koji neće sužavati i deformirati ljudske mogućnosti.

SLOBODNE AKTIVNOSTI

Da bi izbjegli monotonost svakodnevnog rada, posvećuju se hobijima želeći da postignu inicijativu, odgovornost i izraz. Tako nastoje nadoknaditi ono što im nedostaje u svakodnevnom parceliziranom radu. Ali bez obzira da li je takva aktivnost amatersko bavljenje raznim zanatima ili slične amaterske aktivnosti, hobi je u svojoj suštini kompenzacija, često potpuno nesvrshodna. Ona ne stvara od ličnosti bogatiju individualnost, već je relaksira, umiruje. Međutim postoje i slobodne aktivnosti koje obogaćuju čovjekov senzibilitet. Inzistira se na kulturnom razvoju čovjeka kao izlazu iz stanja otuđenosti. Dumazedier pledira za jedinstveno slobodno vreme pronalazeći upravo u njemu ravnotežu koju čovjek gubi u proizvodnom procesu.

RAZOTUĐENO VRIJEME

Vidjeli smo da postoje vidovi otuđenja koji se potenciraju upravo povećanjem slobodnog vremena. Tako nastaje paradoks da relativno obilje slobodnog vremena ne otvara vidike ljudskoj slobodnoj kreaciji kao što se očekivalo. Suvremeni čovjek se ne ostvaruje kao izraz humanističke tendencije, već kao funkcija tehnicirane stvarnosti. Gdje je, dakle, sloboda u slobodnom vremenu i da li je ta sloboda jedino prisutna u mašti dobronamjernih humanista kao utopistička ideja, kao mogućnost, ili se ta ideja može realizirati i kako?

Za Marxa je istinski čovjek ukupnost društvenih odnosa, i tražiti rješenje krize suvremenog svijeta jedino u okvirima sadržajnog korišćenja slobodnog vremena — jednostran je posao. Potrebna je društvena situacija koja će čovjeku omogućiti da se stvaralački uključi u povijesni proces. Osnovni problem sastoji se u tome da čovjek postane povijesni činilac, aktivni sudionik u društvenim kretanjima, ličnost koja više odlučuje i sudjeluje u društvenom životu, određujući time i svoju sudbinu.

(Mrđen Vjera, *Odnos rada i slobodnog vremena*, str. 2—7.)

*

Između antičkog i modernog proizvođača stoji dubok vremenski jaz. Dok je za prvog vizija društva — društvo oslobođeno rada, za drugog je to »društvo u kome rad predstavlja jedini izvor života«, i to rad koji, po riječima W. Millsa: „Nije ni služenje bogu ni zadovoljstvo, to je naprosto potreba koja se obavlja meha-

nički«. Teško je pronaći prikladnije riječi koje bi ilustrirale društvo zasnovano na proizvodnji u kojoj učestvuju ljudi lišeni osjećaja zadovoljstva. Postavlja se pitanje zašto je to tako ako se zna da je za čovjeka Lutherovog doba ili pak renesansa zadovoljstvo bilo bitan elemenat rada. U traženju odgovora treba uvijek imati na umu činjenicu da je u radu predindustrijskog društva bilo kreativnih elemenata dostupnih većini proizvođača. Industrijska proizvodnja oduzela je masi radnika tu mogućnost i prisilila ih da obavljaju mehanički posao. Kreativnost je postala privilegija manjine.

Moderna organizacija rada ne zahvaća samo proizvođača i kreatora. Ona daje određeno mjesto i White collarsu kao fenomenu postindustrijskog društva. White collarsi, koji su smijenili staru srednjoameričku klasu, nisu zahvaćeni filozofijom rada, nazvanu, po Millsu, »Evangelje rada«. Ovo neprihvatanje odigralo je presudnu ulogu u formiranju mjesta u društvu i određilo njihov odnos prema radu. Bijeli okovratnici odbacuju filozofiju rada svojih prethodnika prvenstveno zbog toga, jer je interes njima za rad tuđ već po prirodi rada koji obavljaju. Ti moderni »namještenici za plaću«, koji niti rade na proizvodnji, niti ga kreiraju, prihvataju mišljenje da rad ima karakter nagrade. Da li će se proces proizvodnje mijenjati ili ne — za njih je beznačajno. Tude su njima Millsove riječi: »Rad je pjesma u akciji«.

Na osnovu podataka, izgleda da tri elementa određuju stepen zadovoljstva White Collarsa: plaća, status i stupanj moći kojom raspolaže. U slučaju da prvi element nije zadovoljen, nadomješta se drugim. Moć je određena razvojem tržišta i birokratizacijom rada. Sam cilj te birokratizacije je dalje povećanje moći nad drugim ljudima i osjećaj zadovoljstva koji iz tog proizlazi.

Ako se u radu ljudi ne mogu potvrditi kao ličnosti, ako je to neprijatna nužnost, onda je normalan pokušaj afirmacije u drugim sferama. Čovjek postindustrijskog društva bježi iz domene rada u domenu dokolice. Ona je nešto više od odmora, to je zaborav u mogućnost izživljavanja potisnute ličnosti. W. Mills vrlo upečatljivo ilustrira to stanje kada kaže: »Ideali dokolice smijenili su ideale rada«. U urbanim centrima Amerike susrećemo masu ljudi koji žive dvostrukim životom. Najveći dio energije žrtvuje se poslu, za koji nema drugog osjećaja osim ravnodušnosti. Iskupljenje dolazi poslije toga. Grozničavo se grabi svaki trenutak, drugim riječima: »Svakog dana ljudi prodaju male komadiće sebe da se iskupe svake večeri

na kraju sedmice mnoštvom veselja, zabavom, ljubavlju, kinima, intimnošću, oni guraju sebe u neku vrst cjeline«. Idoli stare srednje klase smijenjeni idolima koji primaju karakteristike predmeta i kao takvi se izlažu tržištu. Interesantno je zapaziti da se ta dokolica organizira u okvirima standarda koji je izvan standarda radnog života. Ako se i nastoji poboljšati rad, onda je to prvenstveno da bi se poboljšala dokolica.

(Spar Biserka i Babić Vesna: *Bijeli okovratnici i vještina*, str. 1—5.)

*

Sistematska istraživanja ¹⁾ u preduzećima o ponašanjima u slobodnom vremenu u odnosu na stepen kvalifikacije, navode nas da mislimo da odmor nije ni izdaleka faktor ravnoteže u odnosu prema usitnjenom i ponovljenom poslu. Iluzorno je računati na spontane hobije koji treba da kompenziraju siromaštvo zadataka koje treba obaviti. Potrebno je uvođenje u neki životni stil, opšte obrazovanje, s obzirom na to da jednostavnom poslu odgovara odmor iste prirode. To upućuje upravo na ono što je već istaknuto — na nužnost određenih promjena u situacijama samog rada. Pri ovome moramo respektovati još jednu činjenicu koja je važna za radnu situaciju u savremenim uslovima. Treba kazati da u današnjim industrijskim sredinama problem ne predstavlja samo usitnjenost radnih operacija već i to da se s ogromnom intenzifikacijom rada stvara stanje u kojem se stvarno, radi kraće vrijeme, ali se zato radna snaga u njemu mnogo više »cijedi«. Parcelizacija rada radniku gotovo potpuno oduzima viziju stvaranja nečega. U profesionalnom smislu, veliki broj radnika ili namještenika vrši zadatke koji im daju veoma slab osjećaj participiranja u stvaranju završnog proizvoda. Radnik time gubi svoju profesionalnu autonomiju, njegov se udio u savremenoj industrijskoj proizvodnji usitnjuje, gubi svoju prvobitnu poziciju kada je proizvod nastajao pod njegovim rukama, kada je iz neodređene mase ljudska ruka stvarala funkcionalan oblik. Na taj se način savremeni industrijski radnik sve više poistovjećuje s mehanizmom, osjeća se samo kao dio proizvodnog procesa, u kome njegovo djelovanje ima veoma malu ulogu. U takvom društvenom kontekstu ne nazire se nikakav smisao osim eshatološkog i u svakodnevnicu se traži zaborav. Stoga kod ispitivanja raznih socioloških aspekata odmora, taj momenat ne smije nikako biti zanemaren. Danas se u pona-

¹⁾ J. Dumazedier: *Ambiguité du loisir et travail industriel*, art., *Cahiers internationaux de sociologie*, vol. XXVIII, 1960.

šanju industrijskih radnika osjeća spontan otpor prema »hronometrijskoj organizaciji rada«, koji se pojavljuje i u ponašanju u slobodnom vremenu, naročito u sve masovnijoj težnji vraćanja prirodi. Možemo se pitati: da li lov za »mrtvim vremenom« i za proizvodnim ritmom u današnjoj industrijskoj proizvodnji nije prouzrokovao da se cijeni odmor u slobodnom vremenu u kome je prirodni ritam tradicionalnog tipa dobio opet sva svoja prava. Danas je u svim razvijenim industrijskim zemljama sve raširenija pojava usmjeravanja radnika da se u slobodnom vremenu bave djelatnostima i zabavom kao što su lov, vrtlarstvo, planinarstvo, ribolov. Moguće je da ti mali odmori u slobodnom vremenu imaju veliku funkciju u ravnoteži radničke kulture. Oni mogu da imaju ulogu regulatora u odnosu na organizaciju modernog posla, jer u njima nastavljaju da se izživljavaju oblici tradicionalnog rada, premda imaju novi značaj.

Teze André Varagnaca to nam najbolje mogu pokazati: »Mnogo nesporednosti o pojmu odmora moglo bi se izbjeći kada bi se u njemu gledao ne samo prelaz aktivnostima koje nemaju veze s poslom nego i povratak onim aktivnostima koje su postojale prije naših modernih oblika rada«.

Sve gore pobrojane aktivnosti pokazuju se u njihovom slučaju kao prirodna potreba da bi se na izvjestan način zaboravio iscrpljujući rad u industriji.

Za savremeno industrijsko preduzeće važno je istaći da su još i danas ostali kruti hijerarhijski odnosi, koji isto tako imaju osobinu autokratskog potčinjavanja. Uprkos pokušajima reformi, hijerarhijski odnosi teško terete osoblje preduzeća. Otuda može da se vidi potreba za humanijim odnosima i da se sudjeluje u združenim organizacijama, gdje osnovni cilj nije određen materijalni prihod, već spontani međuljudski odnosi. Polazeći od realnosti i mogućnosti postojanja pomenutih odnosa potčinjavanja, mora se reći da u mjeri u kojoj postoje oni imaju za posljedicu povećano zamaranje i iscrpljivanje radnika. Sociološka ispitivanja su pokazala da radnici usljed ovoga traže odgovarajuće naknade u slobodnom vremenu u težnji da nedostatak povoljne socijalne sredine na poslu naknade u načinu svoga odmaranja. Kao posljedica toga javlja se potreba radnika da provode vrijeme u kafanama u prijatnim i drugarskim odnosima. Time se može objasniti pojava što se u blizini industrijskih preduzeća dosta često javlja veći broj kafana nego na drugim mjestima.

Treba, međutim, napomenuti da sve ove primjedbe koje se odnose na analizu odnosa

rada i odmora proizlaze iz analize postojećeg stanja, tačnije njegovih negativnih strana i da su samo hipoteze koje treba dokazati. No stvarne mogućnosti njegovog mijenjanja su, u savremenim uslovima, kao što je već istaknuto, ostvarljive i povoljne.

(R. Gogaliya, *Neki sociološki aspekti rada i slobodnog vremena*)

Slobodno vreme radnika

Dobiveni rezultati istraživanja pokazuju da 44,2% radnika stalno ili povremeno obavlja neki dopunski ili prekovremeni rad. Razlog tako masovnom radu izvan radnog vremena su u 62,9% slučajeva premalena mjesečna primanja, tj. težnja da se zadovolje osnovne životne potrebe. Ovako rasprostranjen prekovremeni rad odražava se i na fond slobodnog vremena radnika koji u 49% slučajeva iznosi četiri do šest sati dnevno.

Nad ovim podacima, koji pokazuju kvantum slobodnog vremena radnika, ne možemo a da se ne zapitamo: Da li se ostvaruje historijska pretpostavka o skraćenju radnog vremena, tj. o smanjenju nužnosti koja je čovjeku dana izvana?

S formalno-pravnog gledišta radni dan je skraćen, ali veliki postotak zaposlenih izvan radnog vremena ukazuje na činjenicu da materijalna prinuda i dalje tjera radnika na dugotrajan rad, koji ide na uštrb njegovog slobodnog vremena. Podaci o osobnim dohocima iznijeti na IV kongresu Saveza sindikata Jugoslavije govore da je 1968. do 400 din. osobnog dohotka primalo 299.124 radnika i (pomoćnih) službenika, a oni čine 8,4% svih zaposlenih u Jugoslaviji. Mjesečnu zaradu do 500 din. primala su 754.232 radnika i službenika (s nižom spremom), a oni čine 21,2% svih zaposlenih).

Sve dok radnik prima osobne dohotke kojima ne može podmiriti ni minimalne životne potrebe, sve dok je on prinuđen da radi izvan radnog vremena, ne možemo govoriti o stvarnoj realizaciji skraćenog radnog dana, a to je jedna od pretpostavki njegove društvene angažiranosti. Dok je radnik okrenut zadovoljenju svojih egzistencijalnih potreba, on je onemogućen da bude subjekt, nosilac preobražaja i stvaranja samoupravljačkog društva. Način na koji radnici provode slobodno vrijeme (tj. raspodjela i kvalitet slobodnog vremena) ujedno pokazuje stil, odnosno način života radnika, njihovu društvenu ulogu, te materijalni i kulturni standard.

SLOBODNO VREME

Podaci pokazuju da radnici najveći dio svog slobodnog vremena posvećuju porodici, i to prvenstveno kućnim poslovima, a onda odgoju djece.

Dobar dio slobodnog vremena radnici provode u odmoru i rekreaciji. Najčešće u pasivnom odmoru, a podjednako u sportu, posjeti kavanama i bifeima.

Na trećem mjestu po učestalosti provodenja slobodnog vremena radnika su kulturne manifestacije. Najomiljenije je gledanje tv-programa, posjet kinu i sportskim priredbama.

Najmanji dio slobodnog vremena radnici posvećuju društveno-političkom radu. Svega 11,2% radnika učestvuje u nekim društveno-političkim aktivnostima.

Ovakova raspodjela slobodnog vremena jasno pokazuje okrenutost radnika prema sebi, izrazitu privatizaciju, individualizaciju, slab interes za kulturne manifestacije, a potpunu nezainteresovanost za društveno-politički rad.

Aktivnosti kojima radnici daju prednost uglavnom su one nižega reda, tj. one koje su najpristupačnije, za koje nije potreban viši kulturni i materijalni nivo. Veliki postotak radnika koji većinu slobodnog vremena provodi u pasivnom odmoru pokazuje da ne zna osmisliti svoje slobodno vrijeme, da ne potvrđuje i ne ostvaruje svoje kreativne ljudske mogućnosti. Oni se odlučuju za gledanje televizije ili kina, dakle masovne komunikacije pomoću kojih je ujedno najlakše moguće manipulirati i kreirati javno mnjenje. Da li takav radnik može biti subjekt, tj. nosilac ostvarenja samoupravljačkog socijalizma? Radnici su u 26,1% slučajeva nezadovoljni ili u 32% djelomično zadovoljni načinom na koji provode slobodno vrijeme, a 34,6% je zadovoljno sadašnjim stanjem. Ovi podaci pokazuju da su radnici ponajviše djelomično zadovoljni ili nezadovoljni svojom raspodjelom slobodnog vremena. To djeluje optimistički, jer daje nadu da kod radnika postoji potreba za drugarstvom, za prevrednovanjem svoje aktivnosti. Glavni razlog koji ih u tome onemogućuje jeste nedostatak materijalnih mogućnosti (69,8% radnika tako smatra).

Odnos između stvarnog i željenog slobodnog vremena vidi se iz podataka koji ukazuju da postoji želja za drugačijom raspodjelom slobodnog vremena.

50% radnika željelo bi više vremena provoditi u odmoru i rekreaciji, 38,6% bi još više vremena posvetili porodici, 8,4% želi da se više

posveti kulturnim manifestacijama, a svega 2,8% radnika željelo bi posvetiti više slobodnog vremena nekoj društveno-političkoj aktivnosti.

Da li ove želje pokazuju na prevrednovanje radnikovih aktivnosti? Da li radnici žele nešto novo i što je to novo? Iznijeti podaci govore da je promjena između stvarnog i željenog izražena zamjenom mjesta između provođenja slobodnog vremena s porodicom i u odmoru i u rekreaciji, dok su kulturne manifestacije, društveno-politički rad i u željenom zauzeli dva posljednja mjesta. Radnici žele dva puta više slobodnog vremena provoditi u odmoru i rekreaciji, nego što ga stvarno provode. Znatno manje, tj. tri puta manje slobodnog vremena radnici žele utrošiti na kulturne manifestacije i društveno-politički rad.

Ako ove podatke povežemo sa činjenicom da bi 82% radnika povećanje materijalnih prihoda utrošilo na povećanje materijalnog standarda, opravdano nam se postavlja pitanje vrednovanja materijalne i duhovne kulture radnika. Mislimo da je osnovni uzrok niskog interesa radnika za kulturne manifestacije (kao i za kvalitete kojima radnici daju prednost) prvenstveno u niskom nivou općeg i humanističkog obrazovanja.

Istraživanje²⁾ nam kazuje da je osnovno obrazovanje prag koji je nužno preći da bi se usvojili osnovni elementi opće kulture. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, na uže području Zagreba imamo 53.680 nekvalifikovanih radnika, tj. onih koji nemaju završenu osmogodišnju školu. 58.475 su KV radnici, tj. oni sa završenim ŠUP-om, a 12.661 su VKV. U nastavnim planovima ŠUP-a najviše su zastupljeni stručni predmeti, dok su općeobrazovni i humanistički zapostavljeni. Velik broj radnika nema osnovno obrazovanje, pretpostavke o kulturi. Međutim, oni koji posjeduju tu elementarnu podlogu — u daljnjem školovanju nisu dobili dovoljno obrazovanje koje bi pobudilo interese, potrebe i navike za kulturne manifestacije višega reda (kazalište, izložbe, knjige...).

Osim kulturnih determinanata, radnici su i materijalno onemogućeni da svoje slobodno vrijeme ispunjavaju vrijednim i osmišljenim sadržajima. Materijalni faktor je svakako važan, ali ne i odlučujući u raspodjeli kvaliteti slobodnog vremena. Da se radnicima i pruže veće materijalne mogućnosti, oni ne bi unijeli bitne, kvalitetne promjene u stil svoga života. Njihovim sistemom vrednota koji je odraz obrazovanja i

²⁾ Istraživanja: Vladimir Obradović, Nada Cazin, Mate Jergović, Nada Tomić: „Utjecaj obrazovanja na kulturni nivo radnika“, Zagreb, siječanj 1970.

općih društvenih vrednovanja, dominira materijalna kultura, a ne duhovna. Materijalno bogaćenje ne znači ujedno i duhovno.

Slaba, gotovo nikakva društveno-politička aktivnost radnika je uvjetovana subjektivno (obrazovanje i materijalne mogućnosti svakog pojedinca) i objektivno (društveno-političke prilike).

Studija političkog ponašanja³⁾ pokazuje da obrazovanje predstavlja jedan od značajnih faktora koji je relevantan za političko ponašanje. Ljudi bez škole ili s vrlo ograničenim obrazovanjem predstavljaju sasvim različit politički subjekt od onog sa višim stepenom obrazovanja. Njima je lakše manipulirati pa su tako skloni svim vrstama utjecaja. Osmogodišnja škola predstavlja elementarni uvjet za aktivno sudjelovanje u političkom životu. Velik dio radnika ne posjeduje to elementarno znanje. Nizak standard je drugi subjektivni faktor koji onemogućuje radnike u aktivnostima. Ako se radnik neprekidno bori za zadovoljenje minimalnih životnih potreba, ne može biti zainteresiran za društveno odlučivanje i opće društvene probleme.

Objektivna nemogućnost za angažiranje radnika u politici je sloj političko-upravne birokracije koja dominira svim važnim punktovima — na taj način osigurava monopol na moć. Podaci govore da su radnici stvarno malo prisutni u predstavničkim tijelima svih nivoa. Između 670 zastupnika Savezne skupštine 13 je radnika, u Saveznom vijeću samo je jedan neposredni proizvođač, među 2.880 zastupnika svih 6 republičkih i pokrajinskih skupština samo je 81 radnik itd.⁴⁾

U samoupravnim organima poduzeća nalazi se 8,8% radnika.

Sve ovo pokazuje da radnik nije kreativan, on je subjektivno i objektivno onemogućen. Njegovo slobodno vrijeme je odraz njegovog vlastitog kulturno-historijskog nivoa i općedruštvene situacije.

(Željka Špocer i Jasenka Kodrnja, *Slobodno vrijeme radnika*, str. 5—10)

Omladina i slobodno vreme

Ako i govorimo o relativnoj nemoći mladih, o težem putu u otkrivanju unutrašnjeg, dubljeg smisla njihove egzistencije u psihosocijalnom

³⁾ Pavle Novosel: „Politička kultura u SRH”, Zagreb...

⁴⁾ Stipe Suvar: „Daleko od vlasti”, Zagreb, VUS, 25. XII 1968. godine.

smislu, onda možemo smatrati da je komplet te kompleksnosti u nagonu za rušenjem starog društva — onda kada ono nije više u mogućnosti da pruži u potpunosti slobodni izbor. U ovom kontekstu se i može govoriti o emancipaciji mladih u svim aspektima življenja, pa i u korišćenju i ostvarivanju vremena slobode. Želeći da se stvori novi obim i sadržaj slobodnog vremena, povlači za sobom i želju da se mnoge stvari razjasne i postave na pravo mesto. Ne želeći krute norme i pravila ponašanja i u slobodnom vremenu, težnja mladih je u stvaranju originalnih — ne modela, nego originalnosti u smislu vrednosne mnogostrukosti i različitosti. I kada žele uniformnost u vidu solidarnosti, oni ne žele formalnu saradnju i formalne prijatelje. Žele sve to, ali bez ikakvih dodatnih reči i prideva, i bez ograda. Oni se bune protiv deljenja čoveka na čoveka koji radi — otuđenog čoveka i čoveka koji se odmara od rada — otuđenog u vanradnom procesu; jer su ovim i oni podeljeni. Mladi su jednoglasni: čovek ne može da se deli. Oni žele istinsko vreme, istinski doživljeno, i stoga vreme ispunjeno autentičnim vrednostima. Kreativno u smislu raznovrsno je osnovna njihova intencija. Dajući smisao svakom trenutku svog življenja u nastojanju da izađu iz oveštalih kalupa, moglo bi se reći da, i kada ruše, ne polaze od srušenog, već uvek i uvek od novog — od novog koje nose u sebi. Ne želeći bljutavi sjaj komercijalnog sveta i uspeha u njemu, oni grade vrednosti sopstvenog sveta osmišljenog u životnoj prirodi. I kada nađu potvrdu i zadovoljstvo u trenutku, ne ovekovečavaju ga starim shemama, već tragaju za novim izdiferenciranošću novih trenutaka. Svemu se tome može dati smisao jednog revolucionarnog traženja i revolucionarnog uticaja i kada se javlja u pomirljivoj formi. Oni žive odmah, u sadašnjosti, ali ne u krugu zabluda iz kojih se ne može izaći. A kada ishod ne zavisi od njih, onda je normalan njihov protest protiv bespomoćnog batrganja u svetu sadašnjice, kada ne uspevaju u stvaralačkom življenju da proniknu u svest o sebi i drugima, kada im izmiče sadržaj sopstvenog identiteta, a ostaju bezlične konture onoga što jeste. Njihova sreća i sloboda nije u radu i zabavi komercijalne kulture, već traže ukidanje granice između slobodnog i radnog vremena.

(Nataša Kandić: *Paradoksi u slobodnom vremenu*, str. 2—3.)

Čovjek radi da bi zaslužio dokolicu, da bi pobjegao iz svijeta prinude u svijet lične slobode. Međutim, bijeg iz rutinirane i predmetne svaki-danšnice najčešće ne znači da se čovjek i relak-

sira, zadovolji ljudske potrebe koje u parcijaliziranom, a često i otuđenom radu ne može zadovoljiti. Vrlo često taj se bijeg svodi na pasivno konzumiranje industrije zabavnih dobara, satisfakcija se traži u svijetu varljivog uzbuđenja i sjaja, koji je opet nametnut. Time se krug nezadovoljstva zatvara. Čovjek, otkrivši besmisao iza prividnog, postaje nezadovoljan.

Imajući na umu ovakvo shvaćanje slobodnog vremena, nameće se pitanje: da li se u ovom istom smislu može govoriti o slobodnom vremenu sela.

U tradicionalnoj seoskoj sredini slobodnog vremena kao da i nema. Dnevno vrijeme je cjelovito. U sredini u kojoj dominiraju primarni socijalni odnosi, u kojoj je porodica osnovna akciona grupa, osnovna jedinica proizvodnje i potrošnje, odgoja i zabave, vrijeme ne zna za žurbu. Rad je prisutan u svim životnim situacijama, nedjeljiv je od života. Nema podjele na rad i dokolicu.

Pa ipak, u tom snenom kalendaru nailazi se na periode za koje se može reći da se u njima radi manje. Ti trenuci predaha, kad se čovjek nakratko rastavi od prirode, mogu se nazvati trenuci slobodnog vremena. To su periodi nerada, svetkovine i praznika, vrijeme koje nije neposredno određeno brigom za materijalno održanje, već služi zadovoljenju nekih drugih potreba čovjeka, a po svom karakteru ne razlikuje se mnogo od slobodnog vremena u savremenom značenju.

Međutim, dok se ne razlikuje mnogo u smislu pojmovnog značenja, velika razlika postoji u sadržaju. Dok je za čovjeka urbane sredine dokolica bijeg od svakidašnjice, sakupljanje snage za sutrašnje ispunjavanje obaveza, čovjek tradicionalne seoske sredine nikad, pa ni u trenucima slobodnog vremena ne izlazi iz svakidašnjeg života, već ga još intenzivnije doživljava.

Za naše se selo može reći da je ono bitno izmijenilo svoje lice i još i sad je u procesu transformacije. Promjene u socio-profesionalnoj strukturi dovele su i do pojave nepoljoprivrednih slojeva, koji u selo unose gradski način života, urbane vrijednosti i norme šireg društva.

Iako se ne može zanemariti čitav splet tradicionalnog u našem selu, ova transformacija nameće nam zadatak da na problem dokolice u našim selima gledamo isključivo u sklopu cjeline društva, jednako kao što se na taj problem gleda i u najpotpunijim industrijsko-urbanim sredinama.

Izgleda da se društvo počelo zabrinjavati onog momenta kad je egzodus seoske omladine postao, ako ne drastičan, a ono veoma zabrinjavajući. Samo od sebe postavilo se pitanje: zašto omladinac sa sela bježi u grad, i zašto je, ako je primoran da ostane na selu, nezadovoljan svojim životom.

S tim u vezi, u proljeće 1968. g. izvršeno je istraživanje na republičkom uzorku seoske omladine, a u okviru redovnih ispitivanja javnog mnijenja, koja vrši Institut za društveno istraživanje u Zagrebu.

Prema rezultatima istraživanja, tendencija za napuštanje sela s prelaskom u grad veoma je velika. Gotovo polovica izjašnjenih preferira život u gradu. Na pitanje koje su loše strane života na selu, 31% ispitanika navelo je kao najveći nedostatak života na selu premalo razonode. To je ujedno i glavni uzrok nezadovoljstva seoske omladine.

Naš seoski omladinac ne živi više u tradicionalnoj seoskoj sredini. On je upoznat sa životom u gradu bilo putem sredstava javnog informiranja, bilo putem nekih stanovnika u selu koji su iz grada donijeli gradski način života. Budući da je raskinuo s tradicionalnim načinom života, ili ga nije imao prilike upoznati, jer je još prije njegova rođenja takav način života nestao iz naših sela, on s pravom očekuje isti način života kao u gradu. Ako mu to seoska sredina ne može pružiti, bilo zbog predrasuda koje su još prisutne, ili zbog nebrige šire zajednice, neminovno se javljaju nezadovoljstva, negativne psihološke posljedice, ali i privredne i društvene, jer nezadovoljan čovjek predstavlja stalan izvor problema i sebi i zajednici u kojoj živi.

Prema rezultatima empirijskog istraživanja, koje je provedeno u okviru projekta »Društveno-ekonomski položaj seoske omladine«, a odnosi se na seosku omladinu SRH, omladina na selu u slobodno vrijeme najviše se bavi ručnim radom i sportom, posjećuje gostionice i plesove, veliki dio vremena provodi u razgovorima, iza toga dolazi čitanje novina i časopisa, slušanje radija i gramofonskih ploča, gledanje filmova i televizije i šetnje.

Evidentna je razlika u korištenju slobodnog vremena između omladinaca i omladinki. Većina je djevojaka na pitanje: gdje provodiš slobodno vrijeme?, odgovorila: u kući. Prema tome, netolerancija i mehanizam socijalne kontrole, koji su još prisutni u našim selima, više pogađa djevojke. Životni okvir današnjeg sela još je pozornica raznih sadržaja, i poprište borbe starog i novog.

Od sredstava javnog informisanja u selu je najjače prodrlo čitanje novina i slušanje radija. Ostala sredstva koriste se znatno slabije. Od štampe muškarci najviše čitaju sport-sku štampu, a djevojke zabavnu.

Prema ovom ispitivanju, dvije trećine ispitanika ne čita knjige. Oni koji čitaju, uglavnom čitaju knjige lakog žanra.

Omladinci koji žive u selima u kojima im je omogućeno da gledaju predstave u kinu, najviše vole gledati kaubojske i ratne filmove, zatim kriminalne i zabavne. Omladinke isključivo ljubavne.

U slušanju radio-emisija postoji znatna razlika između mladića i djevojaka. Djevojke najviše slušaju emisije narodne muzike, a mladići jednako vole narodnu i zabavnu, zatim slušaju informativne emisije, sport i humorističke emisije.

U mnoga naša sela, gotovo u sva ona koja su elektrificirana prodrla je i televizija kao najatraktivnije a vjerovatno i najperspektivnije sredstvo masovnog komuniciranja. Prema navedenom ispitivanju, omladinci najviše gledaju sportski program, humorističke emisije, televizijski dnevnik, a omladinke humorističke i zabavno-muzičke emisije.

Emisije za selo su po svojoj popularnosti na dnu ljestvice.

Pojava sredstava općeg informiranja, iako je poželjna u našim selima, iako bi trebalo raditi na njenom daljem proširenju i jačanju i u selima do kojih još nije doprla, a takvih je mnogo, nosi sa sobom i jednu lošu posljedicu, a to je opadanje kulturnog amaterizma.

(Gradiška Iljenka, *Slobodno vrijeme sesoske omladine*, str. 2—6).

Ličnost i sport

Treba ukratko iznijeti kakvo je stanje teorijskih pozicija u objašnjavanju uloge pojedinaca u fizičkoj kulturi. Strogi individualizam — teorijska je postavka Zapada, jer on potpuno odgovara protestanskoj etici, koja je opet reprezentant buržoaske etike uopće. Pojedinaac je svetinja. On je ispred kolektiva (društvenog), ali ipak *uklopljen u kolektiv (klupski) u interesu prebrođavanja prepreka, ali samo u kolektivnim takmičarskim sportovima*. Individua je tu donekle utopljena pod klupskom bojom da bi se zadovoljile osnovne funkcionalističke težnje — pobjeda — bez obzira na os-

tale vidove sportskog manifestiranja, kao na primjer estetski momenat, koji je u ovom slučaju nuzgredan, slučajan pratilac, koji ćemo upotrijebiti samo u slučaju ako je nužna determinanta u postizavanju sportskog uspjeha (primjerice: u gimnastici).

I pozicija Istoka boluje od funkcionalizma — pragmatizma. No, s tom razlikom što je tu pojedinac stavljen potpuno u službu cjeline, bez imalo mogućnosti samokreativnosti kao osnovnog impulsa. Da ne bismo detaljnije objašnjavali tu poziciju, iznosimo nekoliko podnaslova iz knjige »Prikazi iz historije fizičke kulture«⁵⁾:

— »Fizička kultura i sport u službi očuvanja i jačanja zdravlja sovjetskog naroda u periodu izgradnje i pobjede socijalizma (1917—1939)«.

— »Fizička kultura i sport u službi očuvanja i jačanja zdravlja naroda prvih godina sovjetske vlasti (1917—1929)«.

— »Povećanje uloge fizičke kulture i sporta u životu republika«.

Tu se jasno vidi političnost sporta, a zaboravlja se na socijalni faktor, ekonomski, psihološki... Ne miječemo da politički faktor ne postoji, već je on u uzročno-posljedičnoj svezi »jedan od«. Isključivost političkog faktora ne znači ništa drugo do da u tim prilikama može opstojati *samo otuđeni sport, otuđena fizička kultura.*

Prisila kao sredstvo zadovoljavanja izvan sfere u kojoj se krećemo predstavlja alfu i omegu svakog otuđenja. Dakle, prisila — novac kao vanjski faktor djeluje samo ka alijenaciji profesionalaca, njegovom utapljanju u interesu (sportskom) koji mu nije ni dostupan ni jasan. On ne zna zašto se konkretno bori na sportskom polju i zbog čega baš tu. On samo zna da se bori za platnu vrećicu, zahvaljujući slučaju što mu sport to omogućuje. On ne živi »za«, već »od«. Sport mu je *sredstvo*, a ne cilj. On živi za ono *prije* i *poslije* (Huizinga, Kajoa) obaveza koje mu nalaže status odnosno ugovor.

Ovdje se javlja još jedan fetiš, koji potiče od sportskih izvjestitelja: ocjene, raznorazne tablice rangovanja pojedinaca (a nogomet je kolektivna igra) koja jednima pozlaćuje noge, a druge baca u otpad. Na svakom koraku statistika physisa.

⁵⁾ Prikazi iz historije fizičke kulture, Moskva, 1967. god.; Fiskultura i sport.

Marxova postavka: «...radnik, ukoliko proizvodi više predmeta, utoliko može manje posjedovati i utoliko više dopijeva pod vlast svog proizvoda...»^{*)} potpuno vrijedi za sport. Sportaša zarobljuje njegova vlastita »produktivnost« i kvalitet; on postaje ne sve više i više slobodan, već sve više i više rob svojih produkata koji mu stavljaju omču na vrat i polako je stežu. On prestaje biti ličnost, imati svoje ja, on se utaplja u svoj produkt, cilj, postaje kotačić fine mašinerije koja *ne smije* zatajiti, inače gubi ne malu nadnicu. Najamnik postaje sve više alijeniran i dehumaniziran. Prestaje biti čovjekom u smislu Marxa — svestranom slobodnom kreativnom ličnošću. Ne samo ta uska specijalnost u podjeli rada odnosno društvenih uloga već i pojava međusobne konkurentnosti. Birokratizira i svoje odnose jer ga na to prisiljava njegov vlastiti produkt, koji je potpuno izašao iz njegove kontrole. A ta birokratiziranost u ovoj situaciji jedino omogućuje opstanak.

Ne tvrdimo da alijenacija ne postoji i u sportaša amatera, ali treba priznati da je u profesionalnom sportu, a i u vrhunskom, elitnom, bez obzira na to da li je to profesionalizam, poluprofesionalizam ili legaliziran neamaterizam, došla do svoje pune afirmacije, i zbog toga u procesu humanizacije fizičke kulture i sporta treba polaziti od profesionalizma ka amaterizmu.

(Leich Mirko: *Sport (fizička kultura) kao sfera otuđenja*, str. 2—6)

Igra i slobodno vreme

Što je igra? Što ona znači za čovjeka i društvo? Da li je svaka igra stvarna igra?

Na ova i druga pitanja pokušat ćemo odgovoriti. Taj odgovor svakako neće i ne može biti jedini pravi odgovor s kojim ćemo se svi složiti. To je samo jedan pokušaj, jedno objašnjenje, jedno shvaćanje igre kao društvenog fenomena u slobodnom vremenu. Odmah na početku možemo reći da je igra društveni fenomen, koji je veoma teško definirati. Ipak, igra se može definirati kao dobrovoljna aktivnost koja je određena vremenski i prostorno i koja se odvija po slobodno izabranim, ali određenim pravilima. Igru prati napetost, uzbuđenje, radost, tuga, neizvjesnost, dakle opća duhovna, a u zavisnosti od vrste igre i fizička aktivnost. Igra može biti bezazlena i vesela, čiji

*) Karl Marx: Filozofsko-ekonomski rukopisi, *Otuđeni rad*, Naprijed, 1967. god., str. 246.

je cilj rasonoda, a može biti i surova i pogibeljna, čiji je cilj savlađivanje poteškoća i opasnosti.

Težnja za »igranjem« kod čovjeka zadire duboko u historiju ljudskog društva. Igre koje su se održavale u počecima ljudske historije bile su prilagođene ondašnjem stupnju razvika i zasnivale su se na mitološkim predstavama kao obliku tadašnje društvene svijesti. U društvima koja pripadaju starijim historijskim epohama igru su sačinjavale mitološke komponente, koje učestvuju putem raznih predstava, zamišljanja i vjerovanja. I pored toga, one su sadržavale i elemente ispoljavanja čovjeka kao prirodnog i društvenog bića, jer je ondašnji čovjek, pored elemenata svakidašnjice, unosio u igru i elemente svojih želja, čežnji i nadanja. U svojoj historiji igre su trpjele razne promjene koje su se odvijale manje-više paralelno s društvenim promjenama. Stoga su se vrste i tipovi igara prilagođavali stupnju socijalizacije i uvijek su odgovarale stanju nauke i tehnike kao i kulture uopće. Kulturni utjecaj igara je nesumnjivo velik, jer su one stalno bile protkane težnjom za razvijanjem vrlina i sposobnosti. Uz odmor i rasonodu tu težnju igra je sačuvala do današnjih dana. Zato se prema kvaliteti igara može suditi o kulturi jednog naroda.

Ako igra nije izopačena, u njoj se igrači uvijek osjećaju ljudski, pa makar igra bila i neozbiljna i bezopasna, pogotovo ako imalo angažira ljudske duhovne ili fizičke snage.

U toku igre, a uz puno poštivanje pravila, igrač neprekidno teži da igra bolje, da mijenjajući i usavršavajući igru, postigne što bolji rezultat, da stalno kreira i obogaćuje igru novim sadržajem. Zahvaljujući kreativnosti čovjeka, igra postaje svakodnevna potreba ljudi, u kojoj se razvijaju ljudske vrline i sposobnosti uporedo s mijenjanjem i usavršavanjem igara. Možemo reći da je igra oduvijek bila i ostala duboka ljudska suština kao jedan od elemenata dezalijenacije čovjeka.

Dosada smo govorili općenito o igri, o njenim elementima i značajkama. O igrama koje su u pravom smislu te riječi igre, pozitivne i poželjne. Tu smo podrazumjevali na primjer:

- igre koje obuhvaćaju razna sportska takmičenja,
- igre sa prurušavanjem (maškare) etc.

U ovom nam se trenutku nameće i pitanje koje smo naprijed spomenuli (Da li je svaka igra zaista igra?).

Govorimo o igrama na sreću, kao na primjer: rulet, karte, sportska prognoza, loto, lutrija i hazard svake vrste. Možemo reći i vjerojatno ćemo se svi u tome složiti da ovo u pravilu i nisu igre jer su uvjetovane ekonomskim faktorima. »U ovim se igrama lakovjerni, gonjeni strašću nadaju da će im se sreća nasmiješiti i da će na lak način postati bogati...«, a time sretni i zadovoljni. U stvari, postoji i za njih tajanstvena mogućnost dobitka koja je veoma ograničena zasnovana na matematičkom zakonu vjerojatnoće. Ovdje je jedini ispravan ključak da igrači gube, a vlasnici i organizatori dobijaju. Dobrovoljno oporezivanje nije rezultat lakovjernosti igrača, već je to posljedica novčano-tržišne manipulacije koja se provodi putem štampe i drugih sredstava javnog informisanja.

Vidimo, dakle, da kao društveni fenomen ovaj vid igara predstavlja plodno tlo za vođenje veoma široke akcije novčano-tržišne manipulacije, u kojoj ne vladaju ljudski odnosi, već fetiš novca. U degradiranim i izopačenim igrama »...u ljudima se razvijaju negativna svojstva, čiji je glavni cilj pohlepa za blagom«.

(Radaković Srđan i Ivković Laslo, *Igre i slobodno vrijeme*)

Utopija društva obilja

Čovjek više nije gospodar svoga slobodnog vremena. Sredstva masovnih komunikacija, stvarajući svoje vlastite irealne svjetove, vrše na svog potrošača ogroman utjecaj omogućujući mu indentifikaciju s junacima koji nikada ne žive stvarnim životom. »Bavljenje« elitnom, stvaralačkom kulturom ne može biti način provođenja slobodnog vremena, jer bi se ono u tom slučaju provodilo u kreativnom radu. Jedino slobodno vrijeme koje se može provoditi »baveći« se kulturom jeste vrijeme provedeno u konzumiranju proizvoda masovne kulture, gdje se održava pasivni odnos primalaca i stvaralaca kulture. Potrošač sredstava masovnih komunikacija prima njihove proizvode poput nekih pilula za umirenje savjesti i svojih briga. On prati informacije, no čini to sve površnije zbog njihovog nagomilavanja, i sve se više pomiruje da na svim bitnim poljima netko drugi radi za njega, da dobiva tuđe znanje. Masovna kultura je u sebi zatvoreni sistem vrijednosti. Ona sama za sebe postavlja kriterije. Ona je uniformirala postojeću kulturu, umnoživši je u mnoštvo primjeraka ili signala, deindividualizirala čovjeka koji je stavljen u ravnopravan položaj sa svim ostalim stanovnicima planete je-

dnakom mogućnošću primanja, te na taj način svrstan u masovno društvo. Veliki dio sredstava masovnih komunikacija vrši krivu društvenu ulogu. Njihova svrha je skretanje svojih potrošača s bitnih problema društva, oni odvlače pažnju s konkretnih zbivanja pružajući svijet lažnih ideala, te na taj način neprestano zaglupljuju. Cjelokupna teorija masovne kulture kao proizvoda tržišne privrede počiva na lažnoj premisi da je potrošač sposoban da izabere ono u što će potrošiti svoj novac ili svoje vrijeme. Međutim, kako kaže Galbraith, jedan od vodećih ekonomista Zapada, tržišna privreda je već na jedan način iluzija, jer je potrošač unaprijed manipuliran od strane velikih kompanija koje ispitivanjem tržišta, a još više industrijskom reklamom, mogu u potpunosti nametnuti svoj proizvod jednom umjetno stvorenom tipu prosječnog čovjeka, potrošača, za čije se stvaranje neprestano bore. To se odvija putem istraživanja motiva, aktivnosti koja podjednako diktira proizvođačima što da proizvode, kao i potrošačima što da kupuju. Industrijska reklama više ne preporučuje ono što želimo da kupimo, već hoće da nas nauči što da želimo. Ustanovljenjem potrošnje kao irealnog faktora bez koga se ne može, ona postaje bit cijelog društva, i ljudi više ne kupuju stvari, već kupuju zbog kupovanja, zbog potrošnje. Oni su prisiljeni da kupuju i više no što im je potrebno zbog toga što ne mogu sami odlučivati o svojoj kupnji. Njima nedostaju racionalni razlozi kupnje, oni kupuju u skladu s programiranom predstavom o predmetu gdje se na prvo mjesto stavlja njegova funkcija, a tek onda sadržaj. U toj totalnoj dehumanizaciji ljudskih potreba, fetišizma predmeta koji sve više postaju simboli, i sam se čovjek tretira kao roba. Uspjevši u sistemu prodaje iskoristiti svaki čovjekov kompleks, maniju i podsvjesne želje, trgovci potrošaču sve više prodaju njega samog, njegovu vlastito ja, koje se emanira u novim i ponovo novim prometima koji predstavljaju njegovu cijelu budućnost.

Ono što bitno karakterizira masovnu kulturu jeste podjela rada njenih stvaralaca. U takozvanoj kreativnoj umjetnosti, umjetnik je sveobuhvatni kreator, dok su proizvodi masovne kulture djela timskog rada, u kome pojedinac nikada ne daje cjelokupno ostvarenje. S druge strane, masovna kultura, koja svoj najveći razvoj doživljava upravo u našim danima, nalazi se u nepremostivoj suprotnosti s modernom umjetnošću. Moderna umjetnost danas postavlja dilemu sudjelovanja, ona želi iz promatrača stvoriti kreatora, dok masovna kultura ne daje te mogućnosti, ona je već samom svojom osnovom orijentirana na davanje gotovih re-

zultata, koji od promatrača ne traže nikakvu stvaralačku aktivnost.

Čovjek je u svom slobodnom vremenu orijentiran ka traženju svoje izgubljene slobode. On u razonodi želi ostvariti one svoje sposobnosti koje ne može pokazati u svom normalnom radu, sposobnosti čije ostvarenje njegov rad ne dozvoljava. Rad modernog čovjeka ne poznaje prvotnu sveobuhvatnost izvršenja zadataka koji idu od postavljanja problema do finalne izrade. Iako moderna tehnologija, po nekim teoretičarima (Mc Luhanu, na primjer), donosi ponovo jedinstvo, čak i povratak i predtehnološku fazu prije podjele rada, čini se da je to jedinstvo ipak nešto drugo. Naime, kontrolom dugmadi u nekoj visokoautomatiziranoj tvornici može se *nadzirati* cjelokupan proizvodni proces. No to ipak nije potpuno *stvaranje* proizvoda, već samo kontrola, dok je sam proizvodni proces odvojen i neovisan od čovjeka-proizvođača. Stoga se čovjek u svom »slobodnom« vremenu bavi nekim potpuno novim zanimanjem, aktivno učestvuje u nekom hobiju, zabavlja se skupljanjem predmeta, građnjom modela prevoznih sredstava, igranjem minijaturnim automobilima i željeznicama. Te njegove aktivnosti je moguće podijeliti u dvije glavne grupe: kompenzaciju, u kojoj radnik nastoji da što više aktivira sposobnosti koje mu njegovo radno mjesto ne dopušta. Takve su aktivnosti razne vrste ručnog rada, precizni poslovi koji su u oštroj suprotnosti s trenucima koje svakodnevno provodi u bezličnom radu na pokretnoj vrpci. Druga je grupa razonoda kad čovjek obavlja neku radnju samo da bi u njoj utrošio izvjesno vrijeme, da bi se zabavio i da bi na izvjestan način pokušao pobjeći iz svijeta svakodnevnice, koji mu ništa ne pruža i čije mu brige lebde svakog trenutka u njegovoj svijesti. Međutim, upravo u razonodi se sve više pojavljuje dosada, koja onda predstavlja novu brigu. Stoga se kao bitni sadržaj slobodnog vremena često pojavljuje i ljenčarenje (iz čega je uostalom buržoaska masovna kultura učinila ideal, sjetimo se samo stripova), no to ljenčarenje se ponekad istovremeno može shvatiti i kao pobuna protiv brzine koja ga stalno okružuje, zvukova prometa, prodornosti reklame i sjećanje na beskonačnu traku od koje ne može pobjeći jer ona sama nameće svoj ritam.

(Nenad Prelog, *Utopija društva obilja ili masovna kultura protiv slobodnog vremena*, str. 3—6)

(Izbor DANICA MOJSIN)